

SİBİRYA TÜRKLERİNDE LAMAİZM-BURKANİZM VE SUDUR KİTAPLARININ KÖKENİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

LAMAISM AND BURKHANISM IN SIBERIAN TURKIC PEOPLE AND A STUDY ON ORIGIN OF SUDUR BOOKS

İrfan POLAT*

ÖZ: Adriyatik'ten Çin Denizi'ne kadar geniş bir kültür coğrafyasında hareket ve hâkimiyet alanı bulan Türkler, yaşadıkları bölgelerdeki kültürleri derinden etkiledikleri gibi, diğer kültürlerden de etkilenmek suretiyle varlıklarını devam ettirmişlerdir. Lakin bu geniş ve takip edilmesi disiplinler arası bir işbirliğini zaruri kılan etkileşim süreci, Hint-Avrupacı yaklaşım başta olmak üzere birtakım kültürel unsurların kaynağının tespiti bağlamında tarafgir bir bakış açısıyla zedelenmiştir. Bu bakış açısından derinden etkilenen kültürlerin başında, şüphesiz insanlı tarihin arkaik dönemlerinden günümüze kadar pek çok radikal değişime önyak olan Türk kültürü ve medeniyeti gelmektedir.

Bilindiği gibi Türk toplulukları, tarihi seyir içerisinde pek çok farklı dini tercih etmiş ve kimi zaman bu tercih, kültürel varlıkla çatıştığında ve din baskın geldiğinde, topluluklar, kültürel kimliklerinden uzaklaşma tehlikesiyle baş başa kalmışlardır. Bu dinlerden biri de, bilindiği gibi, başta Sibirya topluluklarını etkileyen Lamaizm ve son asırda ortaya çıkan Burkanizm'dir.

Türk destanlarında rastlanılan sudur, alpların ve mitolojik varlıkların geçmiş, şimdiki zaman ve geleceği görmek ve tayin etmek maksadıyla kullandıkları bir kitaptır. Altın kitap, kara kitap, samara kitap, hopçu sudur, belge sudur, uzun sarıg sudur vd. gibi farklı adlandırmalara sahip olan sudurlar, birçok açıdan Türk kültürüne ait özellikler göstermektedir. Bu çalışmanın amacı, Budizm'e ve Budizm'in Tibet coğrafyasındaki adı olan Lamaizm'e ve Burkanizm'e ve tarihlerine yer vermek ve böylelikle Lamaizm'e atfedilen ve başta Altay ve Tuva olmak üzere Türk dünyası destanlarında yer alan "sudur kitapları" meselesinin kökenine ilişkin görüş ve önerileri paylaşmaktır.

Anahtar Kelimeler: Lamaizm, Burkanizm, Sudur, Sibirya, destan.

ABSTRACT: *Turks who spreaded and domained in a cultural geography from Adriatic to China Sea, not just influenced culture of people where they live but also are affected by the other cultures. However this interaction process which needs to be handled by a interdisciplinary, is degenerated by especially Indo-European approach particularly in determining the origin of some cultural elements. Turkish culture and civilization which have always been taken the initiative for radical changes, can be mentioned at the beginning of the cultures affected by this point of view.*

As it's all known, Turkic people had choosed different religions in history and when the religion dominated the culture, the people had been in danger to grow away from the cultural identity. One of those religions are Lamaism which spreaded among the Siberian people and Burkhanism which showed up in last century.

* Dr. – Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı / Van - irfanpolat@yyu.edu.tr (ORCID ID: 0000-0002-9870-5951)

Sudur is a book in Turkish epics in which a warrior or mythological entities can see past, present and the future. Sudur which is called as golden book, black book, samara book, hopçu sudur, belge sudur, long sarig (yellow) sudur etc. shows features of Turkish culture. This study aims to handle histories and descriptions of Buddhism, Lamaism as Buddhism in Tibet and Burkhanism and thus to share opinions and suggestions about sudur which attributed to Lamaism and can be found in epics of Altai and Tuva.

Keywords: Lamaism, Burkhanism, Sudur, Siberia, epic.

Giriş

Budizm, literatürde “gerçekliğin doğasıyla ilgili görüşlerden ziyade gerçekliği yaşama yolu, akıl tarafından kabullenilmesi gereken ve dogmalara dayanmayan bir disiplin” olarak tanımlanır (Humohreys, 1997: 35). Esasında İngilizler tarafından “Buddhism” olarak adlandırılan ve bu suretle de Türkçeye geçen sözcüğün aslı *Buddhadharma* (veya *Buddhadhamma*)’dır. Manası itibariyle “Buddha’nın öğretileri” anlamına gelir. Ancak *Buddhadharma* sözcüğüne ek olarak *dharmavinaya* (öğreti ve disiplin), *Buddhānausāsana* (Buda’nın öğretisi, kaderi ya da dini) ve *Sāsana* (öğreti veya kader) kelimelerinin de kullanıldığı dikkati çeker (Buswell Jr. v- Lopez Jr., 2014: 121).

Kendi geleneklerine göre, Sanskritçe karşılığıyla Siddhārtha Gautama (M.Ö. 480-400), bilinen diğer adıyla Don Grub Gau Ta Ma’nın öğretilerine dayanan Budizm, dünyadaki en büyük dinlerden biridir. Kelime anlamı itibariyle “uyanmış kişi” anlamına gelen Buda (Buddha), Gautama’ya verilen bir unvandır. Budizm, üç temel yönle öğretilerini bütünleştirmiş ve dağılımını da bu suretle gerçekleştirmiştir: 1. Tantrayana (Vajrayāna)¹ 2. Mahāyāna, 3. Hinayāna (von Stuckrad, 2006: 205; 208; Powers – Templeman, 2012: 121). İlk defa Kuzey Hindistan’da ortaya çıkan Budizm, M.Ö. I. yüzyıla değin Hindistan’da sözlü gelenekle yayılmaya başlamış, M.S. II. asrın ortalarında doktrinleri ve temel kuramlarıyla ilk okullarını kurmuştur. I. asırda Merkez Asya ve Çin, II. asırda Vietnam, IV.-V. asırlarda Kore’de yayılım göstermeye başlamıştır. Bu yayılım alanı Türk kültürüne de sirayet etmiş ve Tibet Budizmi yahut Lamaizm adıyla yansımaları bulmuştur. Ancak çalışmanın konusunu teşkil eden, başta Altay ve Tuva Türklerinin destanlarında olmak üzere, Türk destanlarında özellikle sudur adıyla adlandırılan olağanüstü kitapların Budizm tesiriyle ortaya çıkmasında üç neden öne sürülmektedir:

1. Türklerin Lamaizm olarak da bilinen Tibet Budizmi’nden etkilenmiş olmaları,

¹ Sanskritçe bir kelime olarak Tantra, VI. yüzyılda Hindistan’da ortaya çıkan yazmalara verilen genel bir addir. Ancak günümüzde bu anlamına ek olarak Tantralarda işaret edilen ritüel ve pratiklere de tantra adı verilmektedir.

2. Budist gelenekteki sutra kitaplarıyla Türk kültüründeki sudur kitapları arasında etimolojik bir birliğin bulunduğu iddia edilmesi,

3. Türk halk simyası ve astrolojisi gibi, halk kâhinliğinin de temel prensip ve dinamikleriyle ortaya konulamamış olması (Polat, 2020).

1. Lamaizm veya Tibet Budizmi

“Lama jiao” (lamanın öğretileri) ifadesinden hareketle oluşturulan Lamaizm kelimesi, Buswell Jr. ve Lopez Jr.’ın aktardıklarına göre Tibet coğrafyasında yaşayanlar tarafından Lamaizm’in Budizm’in ana akımından farklı bir anlam ihtiva etmesi sebebiyle “aşağılayıcı” bir ifade olarak görülmüştür. Bu sebeple Tibet Budizmi ifadesi yaygın olarak tercih edilmektedir (Buswell Jr. - Lopez Jr., 2014: 217). Novick, Budizm’in Tibet coğrafyasında kök salmasının yaklaşık 1.000 yıllık bir maziye sahip olduğunu ifade ederek, bu öğretiyi sistematiğinin temelde Şamanlığa dayandığını belirtir (Novick, 99: 16).

Sanskritçede “ağır, önemli” anlamlarına gelen *guru* sözcüğünün Tibetçe çevirisi olarak kabul edilen *lama*, “din eğiticisi” anlamını kazanarak kullanıla gelmiştir. Lama, esasında Tibet Budizmi’nde öğreti ve pratikleri öğrencilere aktarmak gibi bir role sahiptir. Bununla lamaların yüksek düzeyde bir gerçeklik algı ve bilgisine hâkim oldukları düşünülür (Powers - Templeman, 2012: 393-394). Tibet Budizmi ile ilgili ortaya konulan ve ele alınması gereken en önemli iddialardan biri de onun, aslında Budizm’in kollarından olan Vajrayâna’nın (Tantrik Budizm) Tibet mitolojisiyle harmanlanan ve ruh tapınmalarını içeren bir varyantı olmasıdır (Wadell, 1895: 17).

Tulku Thondup Rinpoche²’nin Vajrayâna ile ilgili tespit ve mukayeseleri, Budizm’in diğer iki önemli kolu olan Mahayâna ve Hinayâna ile benzerlik ve farklılıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir:

“Duygusal kirlenme, zehirli bir ağaca benzer. Hinayâna takipçileri, kendilerini bu zehirli ağaca karşı korurlar ve ondan uzak durmaya çalışırlar. Mahayâna yolunu takip edenler hem kendilerini hem de diğerlerini ağacın köklerini yok etmek suretiyle korumuş olurlar. Vajrayâna yolunu seçenler, her ikisinin de aksine, ne enerjilerini ağacın köklerini kurutmak ne de kaçmakla harcarlar. Bunun yerine söz konusu zehirli ağacı bir şifa ağacına dönüştürür ve onu kullanırlar.” (Rinpoche, 1997: 18).

Tibet Budizmi’nin üçü iç, üçü dış olmak üzere altı tantra bileşeni bulunur. Bunlar: Kriyâyoga (Eylem), Caryâyoga (Performans), Yogatantra; Mahâyoga, Anuyoga ve Atiyoga’dır (Samuel 1993).

---

² Tulku, Trulku veya Sprul-sku, Moğolcada Khonilkhan olarak kullanılan terimin karşılığıdır. Kutsal insan ve usta kişi anlamlarına gelir. Rinpoche ise Tulkuların bir kısmına verilen özel bir nişandır.

1.1. Türk Dünyasında Lamaizm ve Burkanlık

Türklerin Lamaizm'le tanışmasındaki en büyük etki, şüphesiz Moğolların da Lamaizm'i kabul etmiş olmalarıdır. XII. asrın sonu ile XIII. asrın başlangıçlarında (Kubilay Hanlığı dönemi) Cengiz Kağan liderliğinde iç ve dış Moğolistan'a yayılan Moğol kabileleri, Budist komşuları olan Curçen, Tangutlarla ve Çinlilerle iletişim kurmuşlardır. Han, yerli Şaman geleneklerini takip etse de, 1227'deki ölümünden ve müteakiben gerçekleşen Çin'in istilasından sonra, Han'ın soyu da özellikle Tibet Budizmi'nden etkilenmeye başlamıştır. Bu suretle Moğolların yönetim ve imparatorluklarında da Budizm tesiri önemli ölçüde görülmüştür (Buswell, 2003: 561; Kos'min, 2007). Kubilay Hanlığı dağıldıktan sonra (takriben 1368) Lamaizm, Moğollar arasındaki etkisini kaybetmemiş, bilakis, hâlihazırda Budizm'den önceki inanışları da bünyesinde barındıran bu dini inanış, üçüncü Dalai-Lama'nın Moğolistan'a ziyaretiyle yeniden yayılma imkânı bulmuştur (Serruys, 1963: 181).³ Bu dini inancın Türkler arasında yaygınlaşmasında önemli bir rol üstlenen Moğollar, belirtildiği gibi, bu yayılımı daha çok coğrafi yakınlıkları ve misyonerleri çeşitli bölgelere göndermek suretiyle gerçekleştirmişlerdir. Oyratların bir kolu olan Kalmuklar da bu süreçten etkilenen topluluklardan biri olarak zikredilebilir. Bakaeva'nın belirttiğine göre XVIII-XIX. asırlarda şekillenen Kalmuk Budizmi, söz konusu şekillenmeyi iki dalga hâlinde yaşamıştır. Bunlardan ilki XIII. asırda ortaya çıkan Sakyapa Okulu⁴; ikincisi ise XVIII. asırda ortaya çıkan Gelugpa Okulu⁵ ile gerçekleşmiştir (Bakaeva, 2000b: 8).⁶

Zhukovskaia'nın belirttiğine göre Altay Türkleri arasında Budist bir keşiş, yapı veya tek bir manastır bile yoktur.⁷ Her ne kadar tarihin çeşitli safhalarında Altaylılar, Hıtaylılar (X-XII. asırlar), Moğollar (XIII-XIV. asırlar), Dzungar hanlığı (XVII-XVIII. asırlar) gibi Budist milletlerle komşuluk ilişkileri sürdürmüş olsalar da, Budizm'i kabul etmemişler, ancak ondan kültürel düzeyde etkilenmişlerdir. Altaylıların Lamaizm'le tanışmaları ise XVIII. asrın sonlarında, Moğol lamalarının Altay bölgesindeki aktiviteleri ile ortaya çıkmıştır (Zhukovskaia, 2001a: 50).⁸ Din bağlamında Moğol etkisi baskın gelmiş olmamalıdır ki, kaynaklardan öğrenildiği kadarıyla

³ Söz konusu yüzyıllar arasında baş gösteren Moğol korkusunun tesiriyle, seyyahlar aracılığıyla Moğolların diğer dinlere davet edildiği de hatırlanmalıdır.

⁴ Sakayapa veya Säkya: 1071 yılında kurulduğu bilinen Tibet Budizmi'nin bir ekolü (Humphreys, 2005: 188).

⁵ Gelug-pa: Atışa adıyla da bilinen Bengalli bir Budist'in XI. yüzyılda kurmuş olduğu bir Budist ekolü (Humphreys, 2005:78).

⁶ Çalışmanın kapsamı gereği sunulan bilgiler sınırlı tutulmuştur. Moğolların Lamaizm'i kabul etmeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Serruys, 1963; 1966.

⁷ Halemba da yapılan araştırmalarda Altay bölgesinde şimdiye değin herhangi bir manastır veya tapınak bulunmadığını açıkça belirtir (Halemba, 2006: 151).

⁸ Zhukovskaia'nın istifade edilen makalesinde karşı çıkılması gereken birtakım hususlar da yok değildir. Buna göre Kurbustan ve Meru dağı gibi ifadeler de Budizm tesiriyle ortaya çıkmıştır. Ancak Kurbustan, Altay Türkleri arasında Ülgen'e verilen bir unvandan öte değildir ve dağı kültü Altay Türklerinin en iptidai gelenekleri arasında yer almaktadır.

Altaylılarda yaşayan lamaların özellikle Rusya Federasyonu'na bağlı çeşitli yerlerde eğitim görmek suretiyle yetiştirilmekteydi (Halemba, 2006: 151)

Buryatlar arasındaki Lamaistik görüşler de Buryatların dünya görüşlerine göre yeniden şekillenerek oluşturulmuştur. Özellikle XVII. asrın ortalarında Tibet üzerinden Moğolistan'a varan Halhalar (Doğu Moğolları), Lamaizm'in söz konusu coğrafyadaki yayılımında oldukça önemli bir rol üstlenmişlerdir. XVII. asrın sonları ile XVIII. asrın başlarında da Buryatlar arasında bu dinin yayıldığı ifade edilebilir. Nitekim Temmuz 1991'de Buryat Budistlerinin 250. yıl kutlamaları yaptığı bilinmektedir (Abaeva, 2001: 20). Rus kayıtlarına göre 1920'lerde Buryatlar arasından 15.000 lama sürgün edilmiş, ancak daha sonra ancak 200'ü geri dönebilmiştir (Fagan, 2013: 19).

Tuva Türkleri arasında Budizm'in yayılmaya başlaması XVIII-XIX. asırlara rastlamaktadır. XIII-XIV. yüzyıllarda Moğollarla komşu olan Tuvalar, Budizm'le ilk defa bu dönemlerde karşılaşmış olsalar da, Budizm tesiri daha geç bir döneme tekabül etmektedir. Öyle ki, arkeologlar tarafından tespit edilen Budist tapınakları, her ne kadar Tuva toprakları içinde bulunsalar da, söz konusu dönemdeki Moğollara ait yapılarıdır. Ancak Tuvaların Lamaizm'le tanışmaları, Moğol lamalarının Tuvalar arasındaki misyonerlik faaliyetleriyle başlamaktadır. XVII. asrın ortasına tekabül eden bu gelişme, 1760'larda ilk Lamaist manastırların görülmesiyle de neticelenmiş olur fakat Tuvaların, Lamaizm'i kendi dünya görüşleriyle, bir başka ifadeyle Şamanizm'le harmanlayarak yeni bir Budist görüş ortaya çıkarmaları Zhukovskaia'nın belirttiğine göre neredeyse 100 yıl kadar sürmüştür. Buna rağmen Şamanizm'in Lamaizm'e baskın geldiğini ve birtakım pratikleri de bu minvalde değiştirdiği ifade olunmalıdır (Zhukovskaia, 2001b: 48-49). Keza Philip Walters'in tespitlerine göre Tuva'da üç din bulunmaktadır: Bunlar Şamanizm, Budizm ve Rusların mensup olduğu Ortodoksluktur. İlk Budist topluluk 1990 yılının ocak ayında kaydedildiği Tuva'da, 1991 yılında tapınakların yeniden inşasına başlanmıştır (Walters, 2001: 25-26). Bahsi geçen Türk topluluklarına nazaran Teleütlerin lamalarla ve Lamaizm'le tanışması, bir kesimin bu dini kabul etmesi, 1990'lara tekabül etmektedir (Halemba, 2006: 152).

Burkanizm, XX. yüzyılın başlarında Altaylılar arasında ortaya çıkan dini bir hareket olarak bilinmektedir. Kökeni itibarıyla Moğolca ve Türkçe olmak üzere iki görüş bulunur (Lessing, 2003; Halemba, 2006: 201). Kurtarıcı inancı ve ulusal birleşme hareketi olmak üzere iki temel prensip üzerine inşa edilmiştir. Buna göre aşırı vergiler, halkın aşağılanması, sömürülmesi, Altaylıların Rus kurallarından muaf tutulması, Rusların gelenek ve göreneklerini terk etmesi gibi toplumsal olgular etrafında birleşen Altaylılar, bu dini görüşü Ruslara karşı savunmuşlardır (Halemba, 2006: 29; Filatov, 2001). Ancak bu toplumsal birleşme yanında Altaylılar arasında Şamanlığın da yasaklandığını Dainilin, bir Burkancının ağzından şu ifadelerle aktarmaktadır:

“Bu andan itibaren tanrıyı “Kudai” olarak değil, “Burkan” olarak adlandırmalısınız. Altaylılar için artık paranın değeri kalmamıştır, tüccarlarınıza bunu bildirin ve özellikle üzerinde Çar’ın resmi olan paraları taşımayın. Çadırlarınızda barut bulundurmayın ve onları dağlarda ve ormanlarda saklayın. Burkan’a sunduğunuz adaklarda kırmızı ve beyaz kumaş kullanmayın, yalnızca sarı ve mavi kullanın. Rus elbiselerini yok edin. Ruslarla yaptığınız bütün anlaşma ve sözleşmeleri iptal edin. Güneşe ve aya tapının. Oyrot Kağan’ın yakında gelişini haber verecek olan gökyüzündeki ateşi bekleyin. [...] Davullar ve figürler yakıldı, Şamanlık yasaklandı.” (Danilin, 1993: 86)

Potapov’un verdiği bilgiye göre, Altay-Sayan halkları kendi dinlerini adlandırmak için “yang” ifadesini kullanırlar. Yine Potapov’un Verbitsky’den aktardığına göre “yang” için en doğru karşılık “kanun”dur. Bu kanunlar bütünü, Altaylılar tarafından Şamanizm, Lamaizm yahut Burkanizm adlarıyla anılmaktan ziyade, renk simgeciliği vasıtasıyla sınıflandırılmıştır. Buna göre Şamanizm kara yang, Lamaizm sarı yang, Burkanizm ise ak yang’dır (Potapov, 2012: 45).

Burkanizm yukarıda ifade edildiği gibi yalnızca Altay Türkleri arasında yayılmakla kalmamış, Teleütler de benzer bir dünya görüşü ortaya atmışlardır. Bat’ianova’nın verdiği bilgiye göre, sanılanın aksine Teleütler arasındaki Burkancılık 1911 yılında değil, raporlara göre 1904-1906 yılları arasında başlamıştır. Araştırmalara göre Teleütler de Altaylıların Oyrot Kağan’ı kurtarıcı kahraman olarak görmeleri gibi, Şünü’yü⁹ kurtarıcı olarak görmektedirler. Şünü’nün dişi kurt Asena/Aşına’nın bir başka formu olduğu ve dolayısıyla Burkancılığın tamamıyla Şamanist dünya görüşünden uzak olmadığı da burada belirtilmelidir. Verbitskii ve Radlof’un tespitlerine göre Şünü (Shunu), Burkanizm’den evvel de Teleütler arasında bilinen bir alptır. Hatta Bat’ianova, Rus Devlet Arşivleri’nden istifade ederek Şünü-Kağan hakkında söylenen şu şekilde bir destan parçasını da nakleder:

“Alp yiğit Şünü-Kağan’ım / Güneşin doğduğu yerdeki dağda / Diğer alplarla beraber yaşarım. / Teleüt halkımı oraya götüreceğim. / Ve Oyrot da Kalmukları (Altaylıları) diğer yere götürecek.” (Bat’ianova, 2007: 14).

2. Sutralar ve Sudur Kitapları

2.1. Sutra

⁹ Şünü’nün yıldız, ateş, gökten beyaz bir atla beyazlar giyinmiş bir yaşlı suretinde tasavvur edildiğini de burada belirtmek gerekir. Ayrıca Teleüt folklorunda Şünü ile Oyrot’ın adlarının çoğu defa beraber zikredildiği de dikkati çeker (Bat’ianova, 2007: 13). Bununla beraber Altaylılar arasında ateşin ortaya çıkış anlatılarından biri de Oyrot-Han tarafında bir dağın onlara ateşi öğretmeleriyledir. Son olarak Teleüt folklorunda Şünü ile ilgili pek çok efsane metnin bulunduğunu da eklemek gerekir (Direnkova, 2014: 105; 130-145). Ayrıca karş. güneş kültü, ateş kültü, yer-su kültü ve hayvan kültü ile ana-erkil ata-erkil dönem: Çobanoğlu, 2012: 981-985.

Pali dilindeki “sutta” kelimesiden Sanskritçeye geçen sutra, Çince de jing, Japoncada kyō, Korecede kyōng olarak bilinir ve Sanskrit edebiyatında “vecize” anlamına gelir. Budizm’de söylem, vaaz ve kutsal kitap gibi anlamları barındırır ve Buda’ya atfedilen, onun takipçileri tarafından sözlü olarak aktarılan deyişlerdir. Yukarıda izahı verilen tantra ile sutranın temel ayrımı, belirtildiği gibi sutraların Buda’ya izafe edilmesi ve onun öğretilerini barındıran metinler olması; tantraların ise daha çok pratiğe dönük öğreti kitapları olmalarıdır (Rinpoche, 1997: 18-21). Tantra ve sutra ayrımındaki temel noktalar, şu şekilde ifade edilebilir:

Sutra	Tantra
Güvenilir bir yoldur.	Tehlikelidir.
Gizil öğretileri içermez, herkese öğretilir.	Gizlidir, yalnızca ehil insanlara öğretilir.
Ego bütün sorunların en büyük sebebidir.	Ego, Buda doğasından ayrı bir şey olmadığı gibi, büyük bir problem de değildir.
Mutlak alana (Nirvana) varmayı ve mutlak hakikati hedefler.	Göreceli gerçeklik (görüngüler) ile mutlak gerçeklik arasındaki ayrımı reddeder. Nirvana, yaşam ve ölüm döngüsünden ayrı değildir.
Zevkten kaçınılmalıdır.	Zevk, dünyanın iyi bir parçasıdır.
Özveriye dayanır.	Özveri reddeder ve iyi ve kötünün ötesinde bir bakış açısına hakimdir.
Kadın, ruhsal olarak aşağıdadır.	Kadın ruhsal olarak daha üstündür ya da eşit seviyededir.

(Powers, 2007: 257-259; Samuel, 1993: 227-228).

Kalu Rinpoche’ye göre sutralar üçe ayrılırlar: Küçük, orta ve üstün. Küçük sutralar dinleyicilere, orta sutralar münzevi Budalara, üstün budalar ise Mahayana Budizmi’nin boddhisattva uygulamalarına yöneliktir (Rinpoche, 1995: 31). Üstelik bütün sutraların temel özelliği “şu şekilde işittim”, “duyduğuma göre” şeklinde başlamaları ve budaya izafe edilmeleridir¹⁰.

Yukarıdaki açıklamalarda izah edilen sutra, tantra, lama, buddhadharma ve bodhisattva gibi terimleri, Budizm tesiri altında gelişen Uygur edebiyatı örneklerinde yoğun olarak müşahade etmek mümkündür. Altın Yaruk, Maytrisimit, Prens Kalyanamkara ve Prens Papamkara hikâyeleri, Uygurca Üç Hikâye, Çastani Bey Hikâyesi, Kuanşi İm Pusa ve Üç İtigsizler, bu suretle Budizm tesiri altında oluşturulmuş tercüme ve yazma eserler olarak zikredilebilir. Bilindiği gibi genellikle budanın, burkanın veya

¹⁰ Burada dikkatle vurgulanması gereken noktalardan biri de Moğolların Gizli Tarihi ve Moğolların kayıp kitabı Altan-Gerel’dir. Türkçede henüz yayını bulunmayan bu çalışma, Erich Haenisch tarafından 1929 senesinde Almanca olarak hazırlanmıştır (Haenisch, 1929). Altın Yaruk’un Moğol versiyonu olarak da anılan bu çalışmaların sutra mahiyeti taşıyıp taşıyamaları tartışılabilir.

buda adaylarının başından geçenler üzerine kurulu söz konusu metinler, genellikle “sudur” adıyla bilinmektedir. “Nom bitik” veya “nom sudur” şeklinde Uygur metinlerindeki kullanımların, sanılanın aksine Türkçenin en erken dönemlerinde kullanılan “jom” ve “jom(n)ak” kelimelerine dayandığı görülür. Keza Proto-Türkçede söz konusu kelimeler “anlatı, efsane; şans, kehanet; kelime; bulmaca” anlamlarına gelmektedir (Starostin - Dybo - Mudrak, 2003b: 889). Uygurlara ek olarak “nom bitig” ifadesinin Altaylılar arasında da yer aldığı görülür. Anohin’in verdiği bilgiye göre Ülgen, hikmetli kitap *nom* yardımıyla insan yaratmaya başlamıştır (Anohin, 2006: 20). Dolayısıyla sonuç kısmında da belirtileceği gibi Budizm ve Türk kültürü üzerindeki tesiri, dil ve kültür bağlamlarında yeniden değerlendirilmelidir.

Budist gelenekle uygun bir biçimde teşekkül eden bu eserlerdeki temel amaç, Budizm’i kabul eden halk ve topluluklar arasında dinsel bir coşkunluk meydana getirmektir (Ata – Tulum, 2013: 22). Dolayısıyla söz konusu eserler, muhteviyat bakımından tamamıyla Budist gelenek üzerine kuruluyken; terminoloji, dil ve üslupları itibariyle de bu geleneğin tesiri altında şekillenmişlerdir. Ancak Türk dünyasında “sudur” adıyla bilinen ve destanlarda zikredilen kitapların, söz konusu metinlerle etimolojik bir yakınlık taşımaları ve bir önceki başlıkta da belirtildiği gibi Türklerin Lamaizm’den etkilenmiş olmaları, sudur nazariyesinin Lamaizm’e bağlanması gibi bir sonuca sebebiyet vermiştir. Detaylıca açıklanabileceği gibi bu durum, kelime iktibasından öte bir durum değildir. Nitekim Türk kültüründe Ak Burkan, Üç-Kurbustan veya lama gibi Lamaist terimlerin kullanımına müşahade edilse de, söz konusu kullanımlar kelimenin dini anlamından ziyade, unvan anlamıyla kullanılmış bir sıfat niteliği taşıdığı ve izah edileceği gibi kökenleri itibariyle Proto-Türkçenin izlerinin olduğu görülebilir. Keza bu durumun izlerine başta Altay Türklerinin destanlarında olmak üzere, Sibiryaya sahasında teşekkül eden diğer destanlarında da rastlamak mümkündür.

Aşağıda da belirtileceği gibi sudur kitapları, Türk dünyası destanlarında geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek hakkında bilgi veren hikmetli kitaplardır. Erkek veya kadın alpların istifade ettiği bu eserler, temelde destanın yönünü belirlemek gibi oldukça önemli bir işlev üstlenirler. Sudur kitaplarının Lamaizm tesiriyle ortaya çıkmamış olduğu görüşü, din ve dil bağlamlarında açıklanacağı gibi, sutra ve sudurların içerikleri bağlamında da açıklanabilir. Bilindiği gibi sutralar, Brahma (felsefe ve meditasyon), Yoga (insan uzuvları ve meditasyon), Sakhya (Hint felsefesi), Vaishesika (doğacılık), Nyaya (bilgi ve mantık), Mimamsa (ritüel ve pratik), Dharma (disiplin ve hukuk), Artha (ekonomi, hukuk ve politika), Kama (duygu ve cinsellik), Shiva (ses birim) Moskha (doğum ve ölüm) ve Narada Bhakti (Narada anlatısı) olmak üzere türlere ayrılırlar (Humphreys, 2005). Öte yandan Budizm ve Lamaizm tesirinde ortaya konulan başta çok ünlü sutralardan olan Lotus (Nilüfer) Sutra’sı incelendiğinde dahi, gelecek

tahmini, kehanet veya geçmişin bilinmesine ilişkin herhangi bir bilgi veya bölüm olmadığı da görülmüştür. Üstelik bütün Budist gelenekte bile kehanet-öngörü-yorumlama ilişkisinde bile oldukça kısır bir sutra geleneğinin mevcudiyeti dikkat çekmektedir (bk. Bautze-Picron, 2003; Kawasaki - Nyanatusita, 2009).¹¹

2.2. Sudur ya da Bilgelik Kitabı

Altay Türkçesinde “kehanet” anlamına gelen sudur, Altaylılar arasında bahadırların geleceği öğrenmesi için yazılmış fal kitabı manasında kullanılır (Naskali-Gürsoy - Duranlı, 1999: 158). Ekrem Arıkoğlu ve Klara Kuular tarafından hazırlanan Tuva Türkçesi Sözlüğü’ne göre sudur “*sutra*”, “*Budizm kitapları*” anlamlarına gelir (Arıkoğlu - Kuular, 2002: 95). Altay destanlarındaki kullanımları incelendiğinde “biçig, ereken, oygor,¹² sabır, samara, samıra, samra ve sudur” ifadeleriyle nitelenen söz konusu kutsal kitapların etimolojik süreçleri incelendiğinde, Pali dili yahut Sanskritçe ile etimolojik birliğin bulunması bir yana, bilakis, kelimenin oldukça arkaik dönemlerde kullanılmakta olan Türkçe bir kelime olduğu tespit edilebilir. Benzer bir biçimde Tuva destanlarında da sudur için “hopçu sudur, belge sudur¹³, uzun sarıg sudur, hopçu karan/karaz” gibi ifadeler kullanılır.

Samara, samıra yahut samra ile sabır olarak kullanılan kelimenin, Proto-Tunguzca, Proto-Türkçe ve Proto-Japoncada kullanıldığı burada belirtilmelidir. Proto-Tunguzcada “sāma” olarak kullanılan kelimenin, *işaret* anlamına geldiği, Evenkicede ve Mançucada sırasıyla sāme ve samxa, Nanaylar ve Oroklarda sama-lki ve sāmogda olarak kullanıldığı bilinmektedir. Kelime, “ölünün üzerine konulan ve böylelikle Şamanın ruhunu öteki dünyaya götürürken onu tanımasını sağlayan tılsım” anlamına gelmektedir. Aynı kelimenin Proto-Türkçede som biçimiyle “sayı, onur; şekil, siluet” anlamlarında kullanıldığı; Proto-Japoncada da aynı anlamı ihtiva ettiği gözlemlenir (Starostin - Dybo - Mudrak, 2003b: 1207). Sāma kelimesinin bir diğer eşdeğeri de “sāba”dır. Günümüz Türkçesinde kullanılan “sav” sözcüğünün Proto-Türkçe dönemdeki karşılığı olarak sāba, Proto-Tunguzcada “işaret, kehanet” anlamına gelmektedir (Starostin - Dybo - Mudrak, 2003b: 1194)¹⁴.

¹¹ Kawasaki ve Nyanatusita tarafından hazırlanan *Jakata Tales of the Buddha* adlı eserde, Buda’nın anlatılarının yer aldığı görülür. Bu anlatılar içinde *Kral Pasenadi’nin rüyaları* adlı bir bölüm, kralın 16 rüyasının Buda tarafından yorumlanmasına dayanır ve Budist gelenekteki en önemli metinlerden biri olarak kabul edilir. Ancak bunun dışında Budist gelenekte rüya tabiri veya bu çalışmanın konusunu teşkil eden “sudur” gibi kitapların mevcudiyetine rastlanmaz.

¹² Bilge, akıllı (Altay Türkçesi), (Naskali-Gürsoy - Duranlı, 1999: 141).

¹³ Bununla beraber Moğolcada *belge* kelimesinin “belge, işaret, alamet, belirti, iz, sembol, kehanet, önceden kestirme ve fal” anlamlarında kullanıldığını belirtmek gerekir (Lessing, 2003: 157).

¹⁴ Öte yandan Hint-Avrupacı yaklaşımın tarafgir bakış açısının aksine, bütün dinamikleriyle Türk tarihini yeniden ele alan “Türk-Altay Kuramı” ve bu kuramı destekleyen pek çok tarihi verinin ispat ettiği üzere, Türkçe, Moğolca, Sümerce ve diğer Altay dilleri (arkaik Yenisey-

Etimolojik mahiyetinin dışında, sudurların sutralarla tamamıyla farklı bir gelenekten geldiğini gösteren en önemli veri de şüphesiz onların muhtevalarıdır¹⁵. Sudurlar, destan kahramanların kendilerinin, milletlerinin veya düşmanlarının akıbetlerine, geleceklerine veya geçmişlerine baktıkları metinlerdir. Altay destanlarından Maaday-Kara'da, destan kahramanı Maaday-Kara'nın "öleceklerin önünde ne hayat var / Yaşayanlar esir mi olacak?" amacıyla bakmak için "ay sudur" veya "altın biçik" adıyla anılan kitabı açıp okuduğu görülür (Naskali, 2015: 46; Bekki, 2007: 363). Söz konusu fal/kehanet kitabının "ay" ve "altın" olarak nitelendirilmesi, erken dönem Türk kültürünün dinamikleriyle, bu gelenek arasında bağlantı kurulması bakımından oldukça önemlidir.¹⁶ Bilindiği gibi hemen hemen bütün Türk destanlarında ay altına; güneş ise gümüşe benzetilir. Bu durum, ana-erkil döneme tekabül eden, ay kültü ile altın kültürünün bir tezahürü olarak görülmelidir (ayrıca bk. Çobanoğlu, 2012). Nitekim özellikle Altay destanları dikkatle incelendiğinde, sudurun erkekler kadar kadınlar tarafından da sıkça kullanıldığı ve Ölöştöy destanında bu kitabın Ermen Çeçen'e ait olduğu da söylenir (Dilek, 2007b: 252). Sudurun söz konusu nitelendirmelerle anılması, onun kültürel disiplindeki tarihini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim sudur motifinin yer almadığı Sibiryah sahası destanlarının tamamında yer alan söz konusu benzetme (ay-altın; güneş-gümüş), iptidai bir geleneğin yansıması olduğu kadar, sudurun da ay ve altın kültüyle paralel bir dünya tasavvurunda ortaya çıktığını gösterir¹⁷.

Destanda üzerinde durulması gereken bir diğer husus da, yine aynı sıfatlarla anılan sudurun, yedi *nama* tarafından kullanılmasıdır. Yedi *nama*'lar, altın suduru açtıklarında Kögüdey-Mergen'in Kara Kula Kağan'ı yeneceğini ve arzusuna ulaşacağını görürler. Her ne kadar metinde kullanılan ifade *nama* olsa ve yapılan çevirilerde "lama" ibaresi kullanılsa da (Naskali 2015; Bekki 2007); söz konusu kelimenin, Kurbustan¹⁸ gibi

---

Lena dilli: yaklaşık M.Ö.16.0000-12.000) grubunun ortak kelimeleri, tarihi itibarıyla en erken M.Ö. 12.000 yılına ait olmalıdır. Keza bu diller arasında genetik bir bağ varsa, bu bağın söz konusu dönemde koptuğunu belirten Kassian'ın, etimoloji-kültür araştırmalarına da yeni bir soluk getirdiği de ifade edilmelidir (bk. Güneri, 2018; Zekiyev, 2007). Üstelik söz konusu yaklaşım, Hint-Avrupacı yaklaşımın iddia ve 'benzetme' zorlamalarının aksine, bütün somut olgularıyla bilimsel bir gerçekliğe sahiptir.

¹⁵ Bu çalışmada Altay ve Tuvalların Türkiye'de neşredilen bütün destanları incelenmiştir ancak söz konusu milletlerin destanlarında yer alan sudur motifi o denli fazladır ki, çalışmanın kapsamı gereği bunlardan yalnızca bazıları seçilmiş ve diğer örnekler de sayfa numaralarıyla belirtilmiştir.

¹⁶ Üstelik destanlarda kitabın altınla yakın bir ilişkisi söz konusudur. Kitap altın kaplamalıdır, altın sandıkta bulunur veya herhangi bir şekilde altınla muhafaza edilir. Ak Biy destanındaki tasvir şu şekilde verilebilir: "İhtiyar anası / Yüz anahtarlı altın sandığı altı. / Yüz anahtarları sağlı sollu çevirdi, / Altın sandığı açtı, / Kutsal altın kitabını alıp, / Kutsal sarı kitaptaki ruhları inceledi." (Dilek, 2007b: 380).

¹⁷ Ayrıca bu nitelemenin Maaday-Kara destanına mahsus olmadığını da eklemek gerekir.

¹⁸ Kurbustan kelimesinin Moğol Mitolojisinde tanrı için kullanılan bir unvandır ve "Khorumsda" veya "Hormusta" biçiminde kullanılır. Balzer'in de belirttiği gibi her ne kadar bu sözcük Budizm'le ilgiliymiş gibi kullanılsa da, aslında Budizm'le hiçbir alakası yoktur.

Moğolca kaynaklı olduğu ve temelde lama'dan farklı anlamlar da barındırdığı burada belirtilmelidir. Paul D. Buell'in ve Ferdinand D. Lessing'in kayıtlarına göre *bla-ma* (lam), sözcüğü Moğolcada "keşiş, rahip; Tibet rahibi, keşişi" anlamlarına gelir (Lessing, 2003: 172; Buell 2003: 122). *Nama/nam/blama*¹⁹ ve varyantı sözcüklerin Proto-Tunguz, Japon, ve Türkçede de kullanıldığını ifade edilmelidir. Starostin, Dybo ve Mudrak'ın aktardıklarına göre *lami* kelimesi Tunguzca'da "yardımsever" anlamına gelir ve Moğolcada *nam*, Türkçede ise *jamak* olarak kullanılır. Kelimenin Proto-Tunguzca versiyonunda ise anlam "*uygun, yetenekli*" şeklinde geçer. Oroqça, Nanay Dili ve Ulç Dili'nde aynı formu koruyarak kullanıldığı bilinmektedir (Starostin - Dybo - Mudrak, 2003a: 865). Bununla beraber yukarıda Wadell (1895)'in iddia ettiği gibi, *lama* kelimesinin Tibetçe olduğunun aksine, aynı kelime ve bu kelimelerin kültür-dil ilişkileri bağlamında, Sümerce ve Akadcada da yer aldıkları ifade edilmelidir. Keza Sümercede *nam* "iyilik", Sümerce ve Akadcada *lamma* "koruyucu Tanrı"ya karşılık gelir (Aydın 2013: 427; 497).²⁰

Öte yandan Salahaddin Bekki'nin verdiği bilgiye göre, Altay destanı Maaday-Kara, M.Ö. 1.000 yılın ortalarından itibaren teşekkül etmeye başlamış ve M.S. VI. yüzyıl itibariyle de teşekkülünü tamamlamıştır (Bekki, 2007: 57). Şu durumda destanların anlatım yapıları ve kutsiyetleri, bir başka ifadeyle her destanın bir iyesinin bulunması ve destan yanlış anlatıldığında icracıyı cezalandırmaları göz önünde bulundurulmalıdır. Destan metninde suduru kullananlardan biri de Kara-Taacı Kıs'tır. Ancak dikkati çeken kullanımlardan biri de, Türk kültüründe yerin ekseni (aksis-mundi) olarak bilinen ve üst-orta-alt dünya arasında bir geçiş vazifesi gören Bay Terek (zengin kavak) ağacının akibetinin sudur yardımıyla öğrenilmesidir (Naskali, 2015; Bekki, 2007: 554). Bu durum, Şamanizm-Budizm arasındaki kesin ayrımı ve sudur motifinin Türk kültürünün erken dönemlerinden beri var olduğunun göstergelerinden biri olarak okunabilir. Nitekim özelde Maaday-Kara destanı için bahsedilmesi gerekirse, binlerce yıllık geçmişe sahip olan bir destanda, XVIII. yüzyıldan itibaren temasların başladığı ve günümüzde herhangi bir kutsal mekanı bulunmayan bir dinin Maaday-Kara destanı içine sirayet etmiş olması mümkün görünmemektedir.

Sudurun yer aldığı bir diğer Altay destanı da Kozın Erkeş'tir. Destanda "oygor biçik" (bilgelik kitabı) biçiminde yer alan sudur, alp bahadır Kozın Erkeş tarafından kullanılır (Dilek, 2002: 68). Kara Taacı Kız ile Kozın Erkeş ve diğer destan kahramanları arasındaki benzerlik, 1. alplik, 2. şamanlıktır.²¹

Keza aynı durum Ak-Burkan için de geçerlidir (Balzer, 2010: 249-250). Altay destanlarından Oçı-Bala'da Tanrı Ülgen, "*Ülgen-bırkan*" olarak da zikredilir (Dilek, 2007a: 116).

¹⁹ Ayrıca karş. nam>nom/jom.

²⁰ bk. 14. dipnot.

²¹ Her iki müessesenin de destanlarda iç içe geçtiği rahatlıkla gözlemlenebilir. Nitekim destan kahramanları çoğu zaman "akacak kanı yok / ölecek canı yok" şeklinde tasvir edilir. Ayrıca ölen kahramanların çoğu zaman diriltilmesi, belirtildiği gibi şamanla ilgili motiflerden

Bilindiği gibi Kozın Erkeş destanında kahraman, öldürülür ve eşi Bayım Sur tarafından diriltilmeye çalışılsa da, eşinin buna gücü yetmez. Türk mitolojisinde aday şamanın ustalığa geçişinden önce tabi tutulduğu sınamalardan biri de, bilindiği gibi öldürülmek ve tekrar diriltilmektir. Dolayısıyla söz konusu kitapların alp bahadırların ve bazı şamanların elinde bulunduğunu iddia etmek yanlış olmaz. Bununla beraber Altay destanlarında dikkati çeken bir başka kullanım daha mevcuttur. Oçı Bala destanında “taş biçik” ve “samara biçik” olarak anılan kitaba, Erlik ve Ülgen tarafından da yazılar yazıldığı bildirilir. Dikkat çekici olan ise Güney Sibiryaya Türkleri tarafından Ülgen gibi Erlik’in de öldürme gücüne sahip olmasıdır²².

Söz konusu destanlar dışında Ay Sologoy Lo Kün Kologoy destanında Ak Kağan’ın “ay-sudurdu” ay sudurunu/yüce kitabını açıp bakarak halkın mevcut durumunu detaylarıyla gördüğü; Ösküs-Uul destanında Karatı Kağan’ın Ösküs-Uul’u bulmak için tabiatla konuştuğunu ve sudura da bakarak onun evinde olduğunu öğrendiği; Kan Altın destanında kahramanın samara biçige bakarak eşi Altın Çaçak’ın Tanrı Ülgen’in kızı olduğunu anladığı görülür (Dilek, 2007a: 123; 184; 345). Bu hususta Ülgen’in kızıyla ilgili bilgilerin de sudurda yazması, onun tüm hakikatleri içeren bir bilgi kitabı olduğunu da gösterir. Sudurla ilgili destanlarda yer alan bilgilere göre, kitapta aynı zamanda resimler de bulunmaktadır. Ölüştöy destanına göre Ermen Çeçen *samara biçigi* açtığından içinden bir kız resmi çıkar²³.

Sonuç

Yukarıda detaylıca izah edildiği gibi sudur kitapları, iddia edilenin aksine Türk kültürüne ait en eski motiflerden biri olarak görülebilir. Sudurun tarih, dil/etimoloji ve din/kültür bağlamlarında Tibet Budizmi yahut bilinen adıyla Lamaizm’den etkilenerek oluşturulmadığı ispat edilmeye çalışılmıştır. Kronolojisine göre destanlarda kullanılan motiflerin, destan olaylarının ve destanın teşekkül tarihleri ile Lamaizm’le tanışma tarihi örtüşmemektedir. Üstelik Lamaizm’in ortaya çıkışından evvel teşekkül etmeye başlayan destanlarda dahi bu motifin yer alması ve sudura bağlı olarak ortaya konulan kültürel varlık, sudurun Türk kültürüne ait önemli bir yer teşkil ettiğini göstermektedir. Etimolojisi itibariyle Türk dilinin Ana-Altayca döneminden sonra, arkaik bir döneme tekabül ettiği söz konusu kavramlar izah edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu ifadelerden yola çıkılarak Türk kültürü ve diğer kültürlerden iktibas ettiği iddia edilen

---

biridir. Bunun yanı sıra Türk mitolojisinde ölen şamanların kendilerine şamanlık yetisi veren dağ iyesinin (tös) yaşadığı yere gidip arındıkları ve arındıktan sonra da orta dünyada kendi soylarının koruyucu ruhları oldukları bilinmektedir (Alekseyev, 2012: 86).

²² Bu konuda Alekseyev Güney Sibiryaya Türklerinin büyük bir kısmının Ülgen ile Erlik’in kardeş olduklarını, hatta Hakaslarda olduğu gibi Teleütlerin de Ülgen ile Erlik’i karşılayan “kuday” terimini kullandıklarını bildirir. Örneğin yakın bir zamana kadar Altay Türklerinin bir boyu sayılan Şorlara göre Ülgen ile Erlik kudret ve yönetim bakımından eşit güçtedirler (Alekseyev, 2013: 61; 76).

²³ Ele alınan destanlar dışında, diğer Altay ve Tuva destanlarında yer alan Sudur motifleri için bk. (Çevik, 2011; Aktaş, 2011).

kavram ve kültürel unsurlar meselesi yeniden ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

Öte yandan Burkanizm gibi yaklaşık 100 yıllık bir geçmişe sahip olan ve belirtildiği gibi Altaylılar tarafından “ak-yang” olarak anılan dinin, aslında Türk Şamanizm’inden beslenerek oluştuğu da dikkati çekmektedir. Türk dili, kültürü ve dininin diğer dil, kültür ve dinlerden etkilenmesi bir yana, tarihi seyri içinde Türk dilinin kültürünün ve dininin diğer dil, kültür ve dinlere tesiri daha derin ve çok yönlü bir bakış açısıyla ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abaeva, L. L. (2001). Lamaism in buryatia. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 39 (4), 20-22.
- Aktaş, E. (2011). Altay ve Tıva Türk destanlarında ‘haber verme’ motifi üzerine genel bir değerlendirme. (Ed.: Yılmaz Yeşil), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI (1), 45-62.
- Alekseyev, N. A. (2013). *Türk dilli Sibiryalı halklarının Şamanizmi*. (Çev.: Metin Ergun), Konya: Kömen.
- Anohin, A. V. (2006). *Altay şamanlığına ait materyaller*. (Çev.: Zekeriya Karadavut - Jannet Meyermanova), Konya: Kömen.
- Arıkoğlu, E. - Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. - Tulum, M. M. (2013). *Uygur Türkçesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim.
- Aydın, N. (2013). *Büyük Sümerce Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bakaeva, E. P. (2000a). Buddhism in Kalmykia (excerpts). *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 39 (3), 11-87.
- Bakaeva, E. P. (2000b). Lamaism in Kalmykia. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 39 (3), 8-10.
- Balzer, M. M. (2010). *Religion and politics in Russia: A reader*. Londra ve New York: Routledge.
- Barkmann, U. B. (1997). The revival of Lamaism in Mongolia. *Central Asian Survey*, 16 (1), 69-79.
- Bat’ianova, E. P. (2007). The Teleut version of Burkhanism. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 45 (3), 9-34.
- Bautze-Picron, C. (2003). The Five dreams of the Bodhisatta in the murals of Pagan. *Berliner Indologische Studien*, 15-17, 341-368.
- Bekki, S. (2007). *Maaday-Kara destanı*, Elazığ: Manas.
- Bentor, Y. - Shahrar, M. (2017). *Chinese and Tibetan esoteric Buddhism*. Leiden & Boston: Brill.
- Buell, P. D. (2003). *Historical dictionary of the Mongol world empire*, Oxford: The Scarecrow Press.
- Buswell Jr., R. E. - Lopez Jr., D. S. (2014). *The Princeton dictionary of Buddhism*. New Jersey: Princeton University.
- Buswell, R. E. (2003). *Encyclopedia of Buddhism volume one: a-l*. Michigan: Thomson Gale.

- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon.
- Çevik, M. (2011). Altay destanlarında 'sudur biçik' motifi". *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ankara: Türksoy.
- Çobanoğlu, Ö. (2012). Türk mitolojisinde al dini ve okra ilişkisi. *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika çalışmaları kongresi: Tarih ve Medeniyetler Tarihi Cilt 2*, 981-986, Ankara: AYK.
- D'iakonova, V. P. (2001). Lamaism and its Influence on the worldview and religious cults of the Tuvans. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 39 (4), 52-75.
- Danilin, A. G. (1993). *Burkhanizm*. Gorno-Altai: Ak Chechek.
- Davidson, R. M. (2004). *Tibetan tantric Buddhism in the renaissance rebirth of Tibetan culture*. New York: Columbia University.
- Dilek, İ. (2002). *Altay destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dilek, İ. (2007a). *Altay destanları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dilek, İ. (2007b). *Altay destanları III*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Direnkova, N. P. (2014). *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm*. (Çev.: Atilla Bağcı), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ergun, M. - Aça, M. (2004). *Tiva kahramanlık destanları 1*. Ankara: Akçağ.
- Ergun, M. - Aça, M. (2005). *Tiva kahramanlık destanları 2*. Ankara: Akçağ.
- Fagan, G. (2013). *Believing in Russia: Religious policiy after communism*. New York: Routledge.
- Filatov, S. (2001). Altai Burkhanism faith or a dream of faith?. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 39 (4), 76-91.
- Güneri, S. (2018). *Türk-Altay kuramı*. Ankara: Kaynak.
- Gürsoy-Naskali, E. - Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Halemba, Agnieszka E. (2006). *The Telengits of Southern Siberiya: Landscape, religion and knowledge in motion*. New York: Routledge.
- Humphreys, C. (2005). *A popular dictionary of Buddhism*. London: Taylor & Francis.
- Kapstein, M. T. (2000). *The Tibetan assimilation of Buddhism: Conversion, contestation and memory*. New York: Oxford University.
- Kawasaki, K. (Anl.), Nyanatusita, Bhikku (Ed.) (2009). *Jakata tales of the Buddha: An anthology volume 1*. Sri Lanka: Buddhist Publication Society.
- Kos'min, V. K. (2007). Mongolian Buddhism's influence on the formation and development of Burkhanism in Altai. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 45 (3), 43-72.
- Lessing, F. D. (2003a). *Moğolca Türkçe sözlük I: a-n*. (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Lessing, F. D. (2003b). *Moğolca Türkçe sözlük II: o-c (z)*. (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Maitreya, A. (2000). *Buddha nature: The Mahayana uttaratantra shastra with commentary*. New York: Snow Lion.
- May, T. M. (2009). *Culture and customs of Mongolia*. Westport: Greenwood.
- Moran, P. (2004). *Buddhism observed: Travellers, exiles and Tibetan Dharma in Kathmandu*. Londra: RoudledgeCurzon.

- Novick, R. M. (1999). *Fundamentals of Tibetan Buddhism*. Berkeley: Crossing.
- Polat, İ. (2020), *Türk kültüründe kehanet geleneği ve haza nüsha-yı mülheme*. İstanbul: Kitabevi (Baskıda).
- Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi*. (Çev.: Metin Ergun), Konya: Kömen.
- Powers, J. ve T. D. (2012). *Historical dictionary of Tibet*. Plymouth: The Scarecrow.
- Powers, John (2007). *Introduction to Tibetan Buddhism*. New York: Snow Lion.
- Rinpoche D. K. (1992). *Pure appearance: development & completion stages in Vahrayāna practice*. Halifax: Vahravairochana Translation Comitte.
- Rinpoche, D. - Dorje, J. Y. (1991). *The Nyingma school of Tibetan Buddhism: Its fundamentals and history*. (Çev. - Ed.: Gyurme Dorje - Matthew Kapstein). Boston: Wisdom.
- Rinpoche, K. (2007). *Profound Buddhism from Hinayana to Vajrayana*. San Francisco, ClearPoint.
- Rinpoche, T. T. (1997). *Hidden teachings of Tibet: An explanation of the Terma tradition of Tibetan Buddhism*. Boston: Wisdom.
- Samuel, G. (1993). *Civilized Shamans: Buddhism in Tibetan societies*. Washington ve Londra: Smithsonian Institution.
- Serruys, H. (1963). Early Lamaism in Mongolia. *Oriens Extremus*, 10 (2), 181-216.
- Serruys, H. (1966). Additional note on the origin of Lamaism in Mongolia. *Oriens Extremus*, 13 (2), 165-173.
- Sherstova, L. I. (2006). Burkhanism in Gorny Altai. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 45 (2), 14-43.
- Starostin, S. A. - Dybo, A. V. - Mudrak, O. A. (2003a). *An etymological dictionary of Altaic languages, part one: a-k*. Boston: Brill.
- Starostin, S.A., Dybo, A.V. ve Mudrak, O.A. (2003b). *An etymological dictionary of Altaic languages, part two: l-z*. Boston: Brill.
- Sumegi, Angela (2008). *Dreamworld of Shamanism and Tibetan Buddhism: The third place*. New York: State University of New York Press.
- von Stuckrad, Kocku (2006b). *The brill dictionary of religion Vol. II. e-*. Leiden & Boston: Brill.
- Wadell, L. A. (1895). *The Buddhism of Tibet or Lamaism: With its mystic cults, symbolism and mythology and in its relation to Indian Buddhism*. Londra: W. H. Allen & CO. Limited.
- Watersi P. (2001). Religion in Tuva: Restoration or innovation?. *Religion, State & Society*, 29 (1), 23-38.
- Wedemeyer, C. K. (2007), *Aryādeva's lamp that integrates the practices (caryāmelāpakapradīpa): The gradual path of Vajrayāna buddhism according to the esoteric community noble tradition*. New York: American Institute of Buddhist Studies.
- Zekiyev, Mirfatih Z. (2007), *Türklerin ve Tatarların kökeni*. (Çev.: D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge.
- Zhukovskaia, N. L. (2001a). Lamaism in the Altai. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 39 (4), 50-51.
- Zhukovskaia, N. L. (2001b). Lamaism in Tuva. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 39 (4), 48-49.